

מאמר: אלמנות בחברה הדרוזית בישראל

ד"ר ג'נאן פראג' פלאח- המכללה האקדמית גליל מערבי

Jananf81@gmail.com

מבוא

הדת הדרוזית עודדה נישואין ללא כפיה כלומר שני בני הזוג חייבים להסכים הסכמה מלאה, ומצד שני אם הבחורה רוצה להתחתן עם בחור וההורים מתנגדים- היא יכולה לפנות לקאדי ולבקשו להשיאה. בנוסף, הדת הדרוזית אסרה נזירות בקרב גברים ונשים.

החברה הדרוזית הינה חברה שמרנית מסורתית המתבססת על מנטאליות מזרחית נוקשה שעומדת במרכז חשיבות השמירה על כבוד האישה, ובמקרה ואישה מתאלמנת, משפחתה ומשפחתו של בעלה עומדות בפני דילמות רבות:

- א. מי ידאג למחיתה ולמחית ילדיה ?
 - ב. מי ישגיח וידאג וילווה אותה בחיי היום יום ? , הוריה או הורי בעלה?
 - ג. האם מותר לה לצאת מהבית מה יגידו האנשים, כי הרי היא הפכה מושא לחמדנותם של חלק מהגברים.
- מסיבות אלו ואחרות המשפחה הדרוזית לוחצת להשיא את האלמנה לגיסה אפילו בכפייה, ולפעמים לאדם זר מבוגר ממנה, במקרה מעין זה האישה נאלצת לוותר על ילדיה בהתחשב בכך שאין אימוץ בקרב הדרוזים.

לאחר קום מדינת ישראל וחקיקת חוק גיוס חובה ב 1957 לגברים הדרוזים נוצר סוג חדש של אלמנות והוא אלמנות צה"ל. אלמנות אלו קיבלו קצבות למחייתן, נוצר מצב חדש של חוסר תלות כלכלית במשפחה, לכן במקרים רבים, הנשים החלו לסרב להתחתן בשנית.

בעיות נוספות אחרות נולדו בעקבות המודרניזציה ואז אנשי הדת חשו מאוימים, הם מיהרו להפגין את סמכותם וכוחם ללא עוררין והטילו איסורים: אסור לאישה לנהוג ואם כן אסור לדתיות ולדתיים לנסוע ברכב שבו היא נוהגת. אסור לאישה לעסוק בעיסוקים מסוימים, כמו, דוגמנות, קצינת מבחן, אשת פרסום וכו'.

במאמרי אדון במעמד האלמנה הדרוזית בעבר ובמעמדה בעידן המודרני, ההתייחסות תהיה לסיפורן של האלמנות אזרחיות (בעליהן נפטרו בנסיבות אזרחיות ולא במסגרת שירות בצה"ל)

א. רקע תיאורטי

1. אלמנות

האובדן, לצערנו הרב, הוא מנת חלקו של כל אדם שחיי ללא שום הבחנה בין גבול, מגדר, גיל או קבוצה אתנית. מותו של בן/ בת זוג הוא אירוע מכריע (overwhelming) בחייו של אדם, והוא ממשיך ללוות את האדם גם בשנים רבות לאחר האובדן. לדוגמא, במחקרם של קרנלי ועמיתיו (Carnelley, Wortman, Bolger, & Burke, 2006) מצאו כי תהליך האבלות והשכול בעקבות אובדן בן זוג נמשך לאורך שנים רבות. גם בחלוף עשורים, מקובל שיהיו זיכרונות ושיחות על בן הזוג הנפטר, מקובל שיעלה עצב ודכדוך כתוצאה מכך. לעתים חווים מצוקה כאשר תזכורות מופיעות, כמו למשל יום השנה למותו.

חוקרים פסיכודינמיים רואים את האובדן מעין תהליך בו האדם מוותר על ההקשרות שלו לאהבת בן/ בת הזוג כך שהאדם רואה באהבה מעין היקשרות אנרגיה הלבדו לייצוג מנטאלי שהוא האדם הוא אוהב. במלים אחרות, הקשר בין האינסטינקט הלבדו נותר גם כאשר האדם נפטר ותהליך שחרור ההיקשרות (אנרגית הלבדו ונטרול רגשות בלי לשכוח את המת) זו מואץ עם הזמן תהליך זה ידוע בשם האובדן (Stroebe & Schut, 2005).

דוגמא מעניינת כיום היא השימוש בטיפול דינמי קצר מועד לטיפול בבעיית האובדן. חלוצי מפתחי הגישה הינו גיימס מאן (1973) שמדגיש את הפן והאספקט הבין אישי בשונה מהתייחסות להתיאוריה הפסיכואנליטית הקלאסית ומגדירים בעיות במונחים אדיפאליים.

2. אלמנות בחברה הערבית/ דרוזית מסורתית

התרבות הערבית המסורתית רואה בנישואין כמרכיב בהתפתחות הפסיכולוגית והחברתית (אבו-בקר, 2010). המשמעות היא שאדם נישא כדי שיגיע לשלב הבשלות והאחריות. תפיסות תרבותיות אלה מעצימות את ההתייחסות המשברית לאירועים כגון גירושין/פרידה או התאלמנות, אשר מעבר להיותם רוויים במתח נפשי, נשים רבות נתפסות כנוזקות בעקבותיהם לתמיכה בתחומים שונים אבו-בקר, 2010; (Savaya & Cohen, 2005; Sidel, 2006)

לטענת אבו-בקר (2010) מספר משתנים קובעים את גורלן של אלמנות באשר לסיכוייהן לנישואין שניים בחברה מסורתית. ביניהם: גילה של האלמנה: ככל שהיא צעירה יותר, ככל שהמצב הכלכלי של משפחת המוצא שלה טוב יותר או אם היא ללא ילדים. יכולתה לנהל את חייה באופן עצמאי תלויה ברמת השכלתה ובמידת עצמאותה הכלכלית. נישואין שניים יהיו לרוב עם בן-זוג שנחשב כ"פחות טוב" מבחינת הגיל או המעמד. ואם תסרב, היא תימצא תחת פיקוח חברתי של סביבתה.

אבו-בקר (Abu-Baker, 2002) טוענת כי הסטטוס חברתי הן של גרושות והן של אלמנות הוא הנמוך ביותר בהיררכיה של המשפחה הערבית. נשים אלו מצופות להימנע מיחסים מיניים ומ"סקנדלים" חברתיים ולשם כך מוטל עליהן פיקוח. אך הן נבדלות בתמיכה החברתית שלהן הזכות - אלמנות, בניגוד לגרושות המואשמות לא פעם בסטטוס חברתי שלהן, זכות לטענתה לאהדה רבה יותר בחברה. במחקר מאוחר יותר טוענת אבו-בקר (2010) כי ההתאלמנות מעוררת מחדש וביתר שאת את הפעלת האחריות על האישה שהתאלמנה מצד בני משפחת המוצא שלה, ובנוסף, מביאה להטלת פיקוח הדוק על התנהגותה

על-ידי משפחת הבעל, דבר הגורם לטראומה משנית ומוסיף על תחושת האובדן (אבו-בקר, 2010), טענותיה אלה עולות בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים (Al-Krenawi, 1996) ממחקרים אלה עולה כי חלק מאותו פיקוח מתייחס לציפייה בתרבות הערבית שאלמנות (בניגוד לאלמנים) יפגינו חולשה, יחשו אובדן ויחוו חוסר תפקוד מתמשך ומועקות פסיכוסומטיות, כסמל לעוצמת האובדן וכאות להערכת הקשר הזוגי שאבד. נשים שאינן נוהגות בהתאם לציפייה זו נתקלות בביקורת ובגינויים, מפורשים או סמויים. אלמנות פלסטיניות-ישראליות, חוות ירידה ניכרת ברווחתן האישית, מאבדות מעצמאותן וחשות פעמים רבות אובדן של חדות חיים.

מחקרים אחרים המתמקדים בניתוח זכויותיהן ומעמדן הכלכלי, החברתי והמשפטי של אימהות חד-הוריות בחברה הישראלית, מצביעים על כך שבשל היחלשותה של האידיאולוגיה המצדדת בערכי מדינת רווחה והתחזקות התפיסה הניאו-ליברלית המערערת את יסודותיה של מדינת הרווחה, התעצבה גם המדיניות בכל האמור באימהות חד-הוריות וצומצמה מדיניות הקצבאות שהיתה נהוגה קודם לכן (הרבסט, 2010 ; טולדנו ואליאב, 2010 ; שנקר-שרק, 2010). בארצות שבהן לא קיימת רשת ביטחון סוציאלי נדיבה ומדיניות פעילה של סיוע וגיבוי לנשים עובדות, חלק ניכר מן האימהות החד-הוריות נקלעות לעוני (סבירסקי, קונור-אטיאס ואבו-חלא, 2008). בהתאם לכך, ניתן לראות את ההשלכות על מעמדן של אימהות חד-הוריות בישראל משעה שקוצצו קצבאות המזונות וקצבאות הבטחת ההכנסה במסגרת תקציב המדינה לשנת 2003, באמצעות חוק ההסדרים. במסגרת קיצוץ זה בוטל, בין היתר, השיעור המוגדל של הבטחת הכנסה בעבור רוב הזכאים, ובתוכם משפחות חד-הוריות.

אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות נתקלות בחסמים נוספים, הנגזרים ממעמדן האזרחי, ביניהם: אפשרויות תעסוקה מוגבלות, שירותי תחבורה ציבורית מוגבלים, היעדר מסגרות חינוך מתאימות, רמה נמוכה יותר של שרותים ציבוריים (יונאי וקראוס, 2009), מיעוט קשרים חברתיים ואפליה. עניין אחרון זה, לדעת הרצוג (Herzog, 2004), מהווה גורם מרכזי נוסף המקשה על נשים פלסטיניות-ישראליות להשתלב בשוק העבודה. האפליה על רקע לאומי מחד וההדרה על רקע מגדרי מאידך, מקשים על אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות במציאת תעסוקה ומסכלים את האפשרות של תאים משפחתיים אלה, שבהם ממילא יכולת ההשתכרות מוגבלת למפרנס אחד, לחתור לקראת עצמאות כלכלית.

3.א. מאפייניה החברתיים של העדה הדרוזית בישראל

בישראל כיום חיים כמאה ושלושים אלף בני העדה הדרוזית. מדינת ישראל מכירה במעמד הנפרד של הדרוזים כעדה דתית עצמאית ובניה משרתים בצה"ל על בסיס שירות חובה. בני העדה הדרוזית מרוכזים בששה- עשר כפרים בכרמל ובגליל. התיישבות הדרוזים באזורים מבודדים יצרה קהילה כפרית שמרנית ומלוכדת אשר מאופיינת באורח חיים מסורתי ובמבנה פטריארכלי (אמראני, 2010). חברה זו דאגה מאז ומתמיד לשמור על ערכי הדת והמסורת כשהעצמאות והקשר לאדמה נחשבו מתמיד לערכים מרכזיים בחיי העדה (פלח, 2000). הקשרים המשפחתיים של בני העדה הדרוזית מאופיינים בהיררכיה חדה, באופן כללי ניתן לומר שמשטר זה מתאפיין בשלטון מוחלט של האב בבני משפחתו המורחבת: אשתו, בנותיו הרווקות, בניו, כלותיו וצאצאיהם. הגברים נמצאים בשלבי העליונים של הסולם החברתי, בני המשפחה נדרשים לצייתנות ולכבוד למבוגרים במשפחה, ומטרות משפחתיות נמצאות בעדיפות עליונה ביחס למטרות אישיות (חסן, 1999).

מעמדן של נשים במשפחה נחות מזה של הגברים. הן נדרשות לציית להם, להקפיד על הופעה צנועה, להימנע ממגע עם זרים, לטפל בעבודות הבית ובילדים. מעמד האישה בחברה הדרוזית אינו סטאטי והוא מתחזק ככל שהיא מתקדמת במחזור החיים המשפחתי. מעמדה מתחזק בעיקר בזכות בניה שתורמים

להתפצלות המשפחה המורחבת ולהקמת יחידות משפחתיות חדשות, שהופכות ברבות הימים לחלק מהמשפחה המורחבת כשכל חברה גרים בסמוך. בהתאם להתחזקות מעמדה, עם השנים רוכשת האם מעמד בהחלטות בענייני משפחה, בנישואי הבנים, ובעיקר בשליטה על נשותיהם-כלותיה, שאמורות לציית גם לה (וינר-לוי, 2005א'; וינר-לוי, 2005ב').

א.3.א. אלמנות בעדה הדרוזית

בגלל יחוד מעמדה של העדה הדרוזית בישראל נוצר מצב כי בעדה יש שני סוגי אלמנות, הראשון אלמנות אזרחיות (לאחר מוות הבעל) והשני אלמנות מלחמה (להלן אלמנות צה"ל). בחלק זה ברצוני ליחד לאלמנות הרגילות בעדה הדרוזית.

ככל, מעמדה של אלמנה הדרוזית נקבע על ידי הממשק שבין מאפייני ומנהגי החברה שבה היא חיה לבין האופן שבו בעלה מצא את מותו. כך, מחד, אלמנותה מאופיינת בקשיים של כלל האלמנות הדרוזיות שצוינו לעיל, קרי: היא נתפשת כמחוסרת הגנה וכפוטנציאל של איום שכן היא חיה ללא בקרה של גבר. מבחינת משפחת הבעל, ההתייחסות אליה היא כאל בעלת מחויבות כפולה הן למשפחת המוצא שלה והן למשפחת בעלה וכן זכויותיה בירושה מוגבלות או כמעט אינן קיימות והיא אינה נתפשת כאפוטרופוס טבעי של ילדיה (הרקוביץ - אמיר, 2008).

א.4. גורמים המנבאים הסתגלות לחיים בקרב האלמנות

במחקר ישראלי של בר נדב (Bar Nadav, 2007) שבחן תגובות לאובדן הקשורות לתפקוד הביולוגי, הפסיכולוגי והחברתי של אלמנות התאלמנו עד 15 שנה לפני המחקר. המחקר התבסס על המודל הדו-מסלולי (two-track model) של רובין (Rubin, 1999). המסלול הראשון התייחס להערכה העצמית ולתחושת המשמעות בחיים. במסלול השני נחקר תהליך הקשור בנפטר, ייצוגיו בתוך העולם הפנימי של האלמנה, התנהגויות ורגשות האלמנות הקשורות לזיכרון והנצחה של הנפטר. ממצאי המחקר העלו כי המשימות אותן פוגשות האלמנות בדרכן הן מורכבות. הוא מצא כי הזמן משרת רבות מהאלמנות, ומהווה גורם מועיל. עם זאת, התהליך אותו עוברת האלמנה בעקבות מותו של בן זוגה הינו תהליך ספיראלי כך ששנים רבות לאחר האובדן ניתן למצוא התייחסויות לכאב, והוכחות לכך שמושגים כמו שיקום או החלמה, אינם מדויקים.

בר נדב מציע כי שימוש במונחים תהליך וצמיחה, יחד עם רגישות ופגיעות כמעצבים התנסויות משמעותיות המלוות את האלמנות לאורך שנים. לאלמנות צעירות קושי לחוש את המשמעות של להיות אפקטיבית, לחשוב ולהיות פרודוקטיביות בחייהן, ליהנות מהעבודה או ללמוד. בנוסף, נמצא כי יצירת זוגיות שנייה הינה מורכבת יותר ואורכת זמן רב יותר לאלמנות מאשר לחברות של נפטרים. אלמנות עם ילדים חווים אחרת את ההתמודדות עם אובדן שלהן. היותה של האישה אם לילדים אשר איבדו את אביהם, הצורך לטפל במטלות היומיום המורכבות, משפיעים על יכולתה של האלמנה הצעירה להתמודד עם אובדנה שלה, בהשוואה לאלמנות אשר התאלמנו ללא ילדים צעירים. ממצא נוסף העלה כי נשים אשר לא חוו אובדן בן זוג דיווחו על יותר משמעות בחיים ועל יותר סיפוק בחיים לעומת השכולות. הן גם מדווחות על תפקוד טוב יותר בהיבטים רבים של חיי היומיום. מחשבותיהן על בן זוגן היו רגועות ונעימות יותר. לאובדן השפעה ארוכת טווח על בת הזוג, בין אם היא בזוגיות שניה ובין אם לאו. השפעה זו מלווה את האלמנה שנים רבות, מלווה אותה באירועים רבים ומגוונים לאורך החיים (Bar Nadav, 2007)

הספרות המחקרית הבודקת את הגורמים המנבאים הסתגלות לחיים של אלמנות עם אובדן בן זוג, מצביעה על גורמים אישיים, בינאישיים ומצביים (בר-טור, 2005; 2007; Bar Nadav, 1999; Derman, 1999)

א.4.א. גורמים אישיים

נמצאו ארבעה גורמים אישיים המנבאים הסתגלות לחיים של אלמנות. :

יציבות אמוציונאלית: נמצא, כי אנשים בעלי אישיות יציבה מבחינה אמוציונאלית, יתמודדו טוב יותר עם לחץ, כאובדן בן זוג.

סגנון התמודדות: נמצא, כי סגנון ההתמודדות הנשי של חיפוש תמיכה רגשית וקשרים חברתיים, יעיל יותר מסגנון ההתמודדות הגברית, הכולל השקעת אנרגיה במקום העבודה.

מין המתאבל: נמצא, כי אין הבדל בין גברים ונשים בתגובות הפסיכולוגיות לאובדן בן זוג. אולם נמצא שתהליך האבל משפיע יותר על בריאותו הפיזית של הגבר. לדעת, סטרוב, הדבר נובע, כנראה, מהעובדה שלאמנים יש פחות אנשים שעומים יוכלו לדבר באופן חופשי על כאבם ושיעזרו להם לעבור את תהליך האבל.

גיל: נמצא שאלמנות צעירות עד גיל 20 מגיבות בעוצמה רגשית גדולה יותר בהשוואה לאלמנות מבוגרות יותר. כלומר, לאובדן השפעה רבה יותר, על מצוקתה הנפשית ותהליך הסתגלותה של האלמנה הצעירה.

א.4.א.1. גורמים בינאישיים- הרשתות החברתיות של אלמנות צה"ל

יחסים קרובים ותומכים עוזרים לפרט להתמודד עם מצבי לחץ. בנקופ (Bankoff, 1983) מדגישה את הסיוע החברתי, כיעיל בתהליך ההסתגלות לאובדן. במחקר של אמיר (1979) נמצא, כי המרקם החברתי סביב האלמנות היה בעל משמעות חשובה ביותר להסתגלותן. כמו כן נמצא, כי ההסתגלות החברתית שלהן הייתה המנבא הטוב ביותר להסתגלותן הכללית ולא משתני האישיות הבסיסיים.

אחד מהתפקידים של "רשת חברתית" (שמגר הנדלמן, 1990) הוא לתת למשפחה את המידע המעשי, החברתי והנורמטיבי הדרוש לה. מעמדה של המשפחה ברשת החברתית עוזר לה לגבש את זהותה העצמאית, למדוד את השיגה, ולזהות את מעמדה היחסי בתוך הקהילה. במחקר של שמגר-הנדלמן נעשה מעקב אחר מדגם של אלמנות צה"ל, במטרה לבדוק כיצד משפיע השינוי בהרכבה של משפחתן, על מיקומה ברשת החברתית. נמצא כי המבנה והתפקוד של רשתות חברתיות שאיבדו הורה, שונים באופן מהותי מאלו שהיו לפני השינוי המשפחתי. השינוי משפיע לא רק על בן הזוג, אלא על כל המשפחה: הורה וילדים. כאשר הגיע הזמן בו הייתה האלמנה מוכנה לקבל על עצמה מחדש, את התפקיד שמילאה ברשתות החברתיות השונות לפני האסון, גילתה שמקומה בהן לא נשמר עבודה. הרשתות החברתיות שנבדקו הן קרובי משפחה, חברים ועמיתים לעבודה. למרות שתהליך השינוי בכל אחת מהרשתות החברתיות של האלמנה התבטא בצורה שונה, לכולן הייתה אותה מגמה והיא, שהרשת נטתה להצטמצם, והיחידה המשפחתית של האלמנה מצאה עצמה נדחפת לשוליים, תוך אובדן של עוצמה ויוקרה בתוך הרשת.

באותו מחקר נמצאו שני גורמים המשפיע על עיצוב היחסים בין האלמנה ובין הורה. הגורם הראשון הוא מכלול התפיסות של הזכויות החובות ההדדיות בין ההורים לבת, שהייתה נשואה בעבר. תפיסות אלו נמצאות על רצף הנע בין העמדה שעם נישואיה מאבדת הבת את זכויותיה להיות תלויה בהוריה, גם לאחר מות בעלה, עד לעמדה שבת שנישאה והתאלמנה חוזרת למעמדה לפני הנישואים. גישות אלו נמצאו אצל ההורים והבת כאחת, אבל לא תמיד הייתה התאמה בין תפיסות ההורים ובין תפיסות הבת. הגורם השני,

שהשפיע על סוג היחסים בין האלמנה ובין הוריה הייתה קצרה יותר. השגרה ודפוסי ההתנהגות הידועים חזרו לקדמותם. והאלמנה שבה ותפסה את המקום שמילאה במשפחה לפני שנישאה.

מבחינת הקשר של האלמנה עם אחיה, התברר על פי שמגר-הנדלמן, כי כל עוד מוקד הקשר היה בין האלמנה ובין הוריה, נטו האחים לצדד בהורים ולעיתים במקרה של קונפליקט נשלחו להציג את האינטרסים של המשפחה בפני האלמנה. לפי לופטה (Lopata, 1973) רק כאשר ההורים לא היו בחיים, עוצבו היחסים בין האלמנה לאחים בזכות עצמם, והם היו בדרך כלל נינוחים יותר והתבססו על רמה גבוהה של מתירנות, כבוד הדדי לפרטיות ומשא ומתן גלוי בקשר לציפיות ההדדיות. מבחינת רשתות של חברים, נמצא עוד כי אלמנות צה"ל נתקלו במציאות חדשה. הן כבר לא קיבלו הזמנות להשתתף באירועים חברתיים או מפגשים חברתיים, שבדרך כלל יילוו לעבודתו של הבעל. כמו כן, מבחינת קשרי החברה, האלמנות מגלות כי ניתן להן להשתתף בפעילויות באופן חלקי בלבד, שמיקומן בקבוצה שולי וגם מקום זה נשמר רק בעזרתם של החברים שהיו הקרובים ביותר. נוצרה בקבוצה מעין צנזורה, שקבעה איזה פעילות מתאימה לאלמנה ואיזה לא, והיא לא הוזמנה לאירועים שנחשבו לבלתי מתאימים. מבחינת קשרי ידידות וחברות אישיים, נצפה תהליך של הידלדלות רשת החברות של אלמנות מלחמה. מה שהשאר אותה כרשת חברות חד מינית. וזאת, כיוון שרק לעיתים רחוקות, המשיכו חברי הבעל להיות בקשרים חברתיים עם האלמנה, כאשר גם בקשרים אלו, לא הייתה האלמנה חברה בזכות עצמה. לעומת זאת, המשך יחסיה החברתיים עם חברותיה הוותיקות היה קל ונוח, כאשר הן המשיכו להיפגש- כאשר לעיתים קרובות חלה גם התפתחות והתהדק הקשר. כלומר, באופן כללי ניתן לראות כי השינויים ביחסים האישיים הבלתי-פורמאליים, השאירו לאלמנה רשת חברתית קטועה: ממדיה הצטמקו, רוב חבריה הן נשים, טווח פעילותה הצטמצם וגברים קשורים בה רק קשר שולי (שמגר הנדלמן, 1990). חברי המשפחה שנתרו לשקם את ההרסות לאחר אובדנו של בן משפחה, זקוקים להמשך הקשרים החברתיים, אולם אחת מחוליות הקישור לרשת חסרה. החוליה החסרה מפירה את האיזון. המחקר מראה (שמגר הנדלמן, 1990), כי השפעתה של החוליה החסרה על הפרת האיזון ברשתות החברתיות האחרות, הרסנית לא פחות. במחקר של וקשטיין (1987), שהשווה בין נשים נשואות לאלמנות צה"ל, נמצא כי נשים נשואות תופסות את הסיוע החברתי הניתן להן על ידי הרשתות החברתיות, כגבוה בהשוואה לקבוצת האלמנות האחרות. כמו כן נמצא כי רמות האשמה, חוסר התקווה, סימפטומים פסיכוסומטיים והדיכאון בקרב אלמנות צה"ל, גבוהות יותר בהשוואה לנשים נשואות. בנוסף נמצא, שאלמנות מאמינות יותר בעמדה שמדגישה את גידול הילדים כמרכזי בחיי האישה- מאשר הנשים הנשואות, וכי עמדה זו קשורה לקושי בהסתגלות נפשית. כמו כן נמצא, כי ככל שהאלמנה פתוחה לעולם החיצוני, מה שכולל טיפוח ושמירה על ההופעה החיצונית, שמירה על קשרים חברתיים ועל יחסים עם בני זוג פוטנציאליים- כך היא יותר מסתגלת ומדווחת פחות על תחושות אבל וחוסר תקווה. דרך טיפוח הקשרים החיצוניים מחוץ לביתן ובדרך שימוש בסיוע חברתי, אלמנות צה"ל מתמודדות טוב יותר עם תחושות הדיכאון ותחושות קשות יותר.

א.4.א.2. גורמים מצביים וגידול הילדים

הגורמים המצביים היכולים לנבא הסתגלות לחיים של אלמנות הם: אופי היחסים עם בן הזוג, מוות צפוי לא פתאומי, מידת העול שחיווה הנפטר, הטלת אחריות וגידול הילדים:

אופי היחסים עם בן הזוג: נמצא כי ככל שיחסי הנישואים היו קרובים יותר, כך תהיה חווית אובדן בן הזוג קשה יותר. יחסי הנישואים הקרובים והטובים מותירים אחריהם חלל רב יותר, שקשה למלאו.

מוות צפוי או מוות פתאומי: נמצא עוד כי מוות פתאומי נחוה באורח טראומאטי יותר, בהשוואה למוות מצופה. במקרים של מוות פתאומי עולה תחושה חזקה של איבוד שליטה, איבוד אימון ותחושה חזקה של אשמה, בגלל העדר ההזדמנות לסיום עניינים בלתי גמורים. כמו כן היא מצאה, כי לא זו בלבד שאחרי מוות פתאומי נמצאה רמה גבוהה יותר של הפרעות רגשיות, כגון חרדה ודיכאון, אלה שרמה זו נשארה לאורך זמן רב יותר, אפילו שנתיים שלוש לאחר האירוע. גליק עוד נמצא שהמוות הפתאומי אינו מאפשר את השלב של " אבל מקדים" (anticipatory grief), המאפשר תהליך הדרגתי של דה-קטקסיס מהנפטר והוא מהווה גורם חשוב בתהליך הסתגלות מוצלח לאובדן. במקרה של מוות צפוי, קיימת הסתגלות לרעיון של מוות, דבר שאינו קיים במוות פתאומי.

א.4.ב. השפעת אנשי הדת על האישה ומעמדה

האישה הדרוזית מועדפת על פני הגבר בתהליך הצטרפותה לחבורת הדתיים (העוקאל). שיעור הנשים הדתיות מתוך כלל (העוקאל) הוא גבוה משיעור הגברים, אבל רק ביחס המספרי כי השפעתם של אנשי הדת הגברים היא חזקה מאד וכמעט אין השפעה לנשים. כל החוקים וכללים נחקקים על ידי הגברים, כמו כן הטלת החרם נעשית ע"י הגברים. בקשת ההצטרפות לחוג הדתיים (טאלאב אל דין), מופנית לגברים, ההרחקה מהחלווה (בית התפילה) בגין עבירות על החוקים הפנימיים כגון השתתפות בחתונות עם שירה וזמרה או נהיגת רכב ע"י האשה או הבת, ובחלק מהכפרים לנסוע ברכב שנוהגת בו אשה, כל זה גורם להרחקה לתקופה מסויימת, מחודשיים עד ששה חודשים, ובקשה להצטרף מחדש. הבקשה מופנית (למשאיד) כלומר לאנשי הדת ולא לנשות הדת, ואם השיך עבר על התקנון (הלא כתוב) אז הוא מרחיק את עצמו. יש כאילה המוחרמים אם השתתפו בארוחה בבית החתונה אם נעשה אולם יום או יותר ויש הורים המוחרמים בגלל שהרשו לבנותיהם ללמוד בבתי ספר מעורבים (בעבר היה יותר היום כמעט ואין תופעה כזו כי כל בתי הספר הדרוזיים מעורבים-בנים ובנות, כמו כן היה איסור מוחלט להוצאת הבנות ללמוד מחוץ לכפר – בכפרים שלא היה בהם בתי ספר). איסורים אלו השתקפו בכפרים בהיקף יחסי משתנה לפי מספר אנשי הדת וקרבתם להנהגה הדתית היושבת בכפר ג'וליס – כפרו של המנהיג הרוחני של העדה הדרוזית. הגבלות אלו חסמו את האישה הדרוזית בצורה משמעותית מלהתקדם ולהגיע למוסדות להשכלה גבוהה שהם מרוכזים מחוץ לכפר הדרוזי, אבל חלק לא מבוטל לא נענה, ואשרו לבנותיהם להמשיך את לימודיהן. הדבר יצר קונפליקט בין אנשי הדת לבין ההורים, וזה גרם להטלת חרם והרחקה, אך צעדים אלה לא הצליחו ונשאר איזון מסוים בין יחסי הכוחות הדתיים והחילוניים, כאשר דבר זה מעקב את התקדמותה של האישה אך אינו מונע התקדמות זו (פראג פלאח 2005)

מכאן אפשר לסכם במספר נקודות את מעמדה של האישה:

למרות שאחוז הנשים הדתיות הינו גבוה יותר מאחוז הגברים (מסיבות שונות: חלק מהגברים עובדים מחוץ לכפר בעבודות שונות וחלקם בכוחות הביטחון שחוזרים הביתה פעם בשבוע או שבועיים-לעומת נשותיהם שרובן עקרות בית או עובדות בתוך הכפר), למרות זאת

- א-כשבת רווקה לאנשים דתיים נוהגת ברכב. הבקשה להתקבל לחוג הדתיים מופנית ל"משאיד" הגברים והם המחליטים לקבל או לדחות את הבקשה.
- הם אלו שקובעים את החוקים הפנימיים.

- הם אלו שמטילים חרם(מוקוטעה) כלפי אדם דתי שעבר על הכללים המקובלים, והם שמחליטים להחזיר אותו.
- הם שקוראים בקול בעת התפילה, אפילו אם ישנן נשים שיודעות לקרוא ולכתוב או משכילות יותר מהגברים.
- ההרחקה מהדת(כל' מקבוצת הדתיים-ומהאפשרות להתפלל איתם ב"ח'לווה") הינה לתקופה מוגבלת, העניין תלוי תקופה, כפר ומנטליות של אנשי הכפר. כפי שהזכרתי זה מתחיל משבועיים של הרחקה ועד לששה חודשים. להלן חלק מהעבירות הגורמות לחרם והרחקה :
 - חלק מהכפרים גם הכלה כלי' אשתו של הבן ובמקומות מסויימים, אם נוסעים ברכב שנוהגת בו אישה.
 - ב-כשהבנות הרווקות (בחלק מהכפרים) נוכחות בחתונה באולם שמחות עם מוזיקה וריקודים-הנשואות לא, כי הם כבר באחריות הבעל ומשפחתו.
 - ג- בעבר מי שלומדת בבית ספר מעורב או לומדת מחוץ לכפר. ניתן לציין שעד עכשיו משפחות דתיות לא מאפשרות לבנותיהן ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה-כי הם מחוץ לכפר.
 - כל החוקים האלו חוקקו בעל פה והם תלויי מקום וזמן והדגש הינו על הבנות .
 - עפ"י הדת מה שמוטל על הגבר מוטל על האישה אבל הרחקות אלו לא קורים כאשר הבן נוהג או יוצא ללמוד בחברה מעורבת, או נוכח באולם שמחות, שיש בו אנשים משני המינים ומכל הדתות חשופים או לבושים. כמובן התשובה הטמונה כאן תלויה בחברה שהינה פטריארכית, כמובן חופש האישה מאיים על מעמדם של הגברים, אז עדיף להגביל חופש זה.
 - כמו כן השפעת החברה הערבית-שבטית-מזרחית-מדברית הינה חזקה מאד. כי בקרב הדרוזים למשל אסור לרצוח אבל בפועל קורה שרוצחים, אם מישהי מואשמת בניאוף אבל גבר לא נרצח בגין עבירה זו, הוא נענש בזה שלא מתקבל לחוג הדתיים(פראג פלאח 2005).
 - ישנן מספר סיבות להשפעתם של אנשי הדת :

הסיבה העיקרית שהדת היא סודית-אז אי אפשר לערער אם לא יודעים. וישנם מקרים שחלק מהדתיים הינו אנאלפביתני אז מתחיל לחוקק לפי רצונו וכפי ששמע מהאחרים, בהשפעה חברתית ואפילו דתית מדתות אחרות, שלפעמים אינו לפי רוחה של הדת הדרוזית. כפי שהוזכר השפעתם של אנשי הדת הינה חזקה מאד וגרמה לעיקוב התקדמותה של האישה הדרוזית בארץ יחסית לנשים מעדות שונות, אבל כפי שצוין הדת השוותה בין גבר לאישה ואפילו ההלכה השוותה. אחד מגדולי ההלכה הדרוזית לדורי דורות הינו אל אמיר אל סייד שהשפעתו נמשכת עד עכשיו על הדין הדרוזי ועל האישה.

א.4.ג. האישה בדין הדרוזי

א.1.ג.4. אל אמיר אל-סייד

כפי שבכל דת קיים ספר קודש והלכות של חכמים, גם בקרב הדרוזים קיימים ספרי דת והלכות של חכמים. הלכות אלו קישרו בין הכתוב בספרי הקודש לבין צרכי המחיה והקיום, והם התייחסו לכל תחומי החיים.

האיש הבולט מבין הוגי הדעות והחכמים הדרוזים הוא האמיר עבד-אללה אל-תנוכי, שנולד בשנת 1407 בעביה בסוריה ונפטר ב-1479 (נויהד, 1975) אל-אמיר אל-סייד נדד מכפר לכפר אחר כדי ללמוד. הוא חיבר חיבורים רבים וכן מספר ספרים בנושאים שונים כגון פרשנות האמונה, התקנות, הוראות חוק ונוהל חיים תקינים לפי רוח הדת כגון ספרו שנקרא: (תשריע זואג' אל-מוחדין ואל-מוחדאת וטלאקהום) כלומר, החוק הנישואין של המאמינים והמאמינות באל יחיד, והגירושין שלהם.

חשיבות הנישואין כיסוד מיסודות האמונה כי לדעתו הם בנויים על עקרונות השוויון והצדק. הוא עודד את הנישואין ואסר נזירות, אל-אמיר אל-סייד קרא לשוויון בין הגבר לאישה לפני יותר מחמש מאות שנה. הוא דרש **שוויון בדת ובחיים**: השוויון בדת מתבטא בכך שעל האיש ללמד את אישתו עבודת אלוהים וללמדה לקרוא ולכתוב אם היא אנאלפביתית, הוא חייב להוסיף לה ידע ומידע אם הוא יודע, ואם לא, ייקח אותה למורה מתאים, כלומר אסור לו ללמוד והיא לא (אלתנוכי עבדללה: תשריע זואג' אלמוחדין).

א.ג.4.2. ירושה וצוואה

עניין הצוואה בקרב הדרוזים הינו בעל מיוחדות רב. הצוואה באה להחליף את עניין הירושה בקרב האסלאם. יש חופש מוחלט לגבי חלוקת הרכוש לאחר המוות ולא לפי כללים מסוימים כמו באסלאם. אם מישוהו נפטר ולא מותיר צוואה אז הרכוש יתחלק בין ילדיו בשוויון. יש לציין שעל פי הדת הבנות יכולות לרשת, אבל כמקובל ברוב העדות הלא יהודיות בארץ, ולמשך דורות, בנות אינן יורשות.

כדי לעמוד על מעמדן של האלמנות הדרוזיות הודגשו מס' נושאים בדת, לדוגמא, הדת הדרוזית עודדה נישואין ואפילו נישואיו שניים וגם הותירה הורשה ירושות לבנות.

א.ד.4. האלמנה הדרוזית בעבר:

עפ"י הדת הדרוזית מה שמוטל על הגבר מוטל על האישה. אבל החברה הדרוזית שהינה פטריארכית, כמובן חופש האישה מאיים על מעמדם של הגברים, אז עדיף להגביל חופש זה. כמו כן הדמוגרפיה השפיעה מאד, הדרוזים בארץ גרים ב-18 כפרים הרריים. בכפרים אלו אין מוסדות להשכלה גבוהה, ובהרבה מהן לא היו בעבר בתי-ספר תיכוניים, הדבר היקשה על הבנות ממשפחות מסורתיות ללמוד (Faraj Falah 2010). (Gender. Issues (2009) 26: 247–252 Widows in Druze society) כמו כן השפעת החברה הערבית-שבטית-מזרחית-מדברית הינה חזקה מאד. כי בקרב הדרוזים למשל אסור לרצוח אבל בפועל קורה שרוצחים, אם מישהי מואשמת בניאוף אבל גבר לא נרצח בגין עבירה זו, הוא נענש בזה שלא מתקבל לחוג הדתיים. החברה המזרחית הסתכלה על הגרושה והאלמנה "בעין לא יפה". הפחד מהחברה והסביבה הקרובה הדאיג את המשפחה הקרובה לכן השיאו את האלמנה לחתן הראשון שהזדמן, ללא התחשבות בגילו מצבו הכלכלי והחברתי, העקר שייטול מעליהם את האחריות "הכבדה" מהיות בתם או אחותם אלמנה. במקרים רבים הילדים נמסרו לחזקת הורי האב או אחד מאחיו גם כן ללא הסכמת האם.

ב. מתודולוגיה

1.1. שיטת המחקר

בחרתי במחקר זה להשתמש במחקר נרטיבי, שבהגדרתו עוסק בסיפורים כמיחד אותו ממחקרים איכותניים-פרשניים אחרים (Pinnegar & Daynes, 2007). הפרדיגמה הנרטיבית מצויה תחת קורת הגג

של המחקר האיכותני, המושתת על גישה פרשנית ונטורליסטית, המבקשת לחשוף את המשמעות שאנשים נותנים לעצמם ולתופעות בעולם (Denzin & Lincoln, 2005). למחקרים האיכותניים-פרשניים מסד רעיוני ומתודולוגי משותף, אולם הם אינם עשויים מקשה אחת דנוין, לינקולן וגובה מזהים פרדיגמות פרשניות הכלולות תחת ה"משפחה" של המחקר האיכותני: קונסטרוקטיביסטית, פמיניסטית, אתנית, מרקסיסטית/ביקורתית, משתפת, לימודי תרבות (Denzin & Lincoln, 2005; Guba & Lincoln, 2005). אי לכך, ראיתי חשיבות רבה בשימוש בפרדיגמה הזו מכיון כי רציתי להתחקות אחרי סיפור חייהן של אלמנות דרוזיות אחרי שהתאלמנו.

2.2. המשתתפים

במחקר זה השתתפו שיש אלמנות (שלוש התאלמנו בשנות החמישים והשישים של עשור הקודם ושלושה אחרות התאלמנו בשנות השבעים והשמונים) מארבעה כפרים דרוזיים. בחרתי באלמנות שהתחתנו בשנית עם האחר בגלל העוני ואי היכולת לפרנס הילדים, ועוד בחרתי באלמנות שאולצו להתחתן עם הגיס (אח הבעל) על מנת לשמר את הקצבה ודמי השאירים של ביטוח הלאומי. מדגם זה נבחר לפי שיטת הדגימה המכוונת (purposive), אשר דוגמת אנשים שיש עניין מיוחד בהם, ומכונה בפי מייסד והוברמן (Miles & Huberman, 1994: 28): "politically important cases". דגימה מסוג זה מבוססת על ההנחה, כי "בכל מבנה חברתי אנושי עומדים אנשים שונים ביחס שונה למבנה החברתי בכללו".

3.3. כלי המחקר

אשר לחומרים המשמשים כנתוני מחקר, המתודולוגיה הנרטיבית מתמקדת בסיפורים אם המציאות החברתית היא מציאות סיפורית, ואנו מכירים אותה ומבינים אותה באמצעות סיפורים, הרי שסיפורים הם הכלי המתבקש לחקר המציאות האנושית על מגוון רבדיה. כלי מחקר נרטיבי הם סיפורים בכלל המגוונים כמו סיפורים כתובים וְדבורים, אישיים וקבוצתיים, סיפורי חיים ונרטיבים עצמיים תחומים ועוד ברובם המוחלט סיפורים אלה מבוססים על מילים (Riessman, 2008). מצאתי לנכון לבחור בכלי מחקר זה כדי להבליט את מתווה חייה של אלמנה דרוזית לאחר מות הבעל. הסיפורים שאספתי במהלך המחקר סופרו כולן ע"י המשתתפות.

4.3. שיטת ניתוח הנתונים

באשר לשיטות הניתוח של הסיפורים, פרשנות העולה בקנה אחד עם הפרדיגמה הנרטיבית ניתוח הסיפור נעשה מתוך הבנה כי הסיפור עצמו כיוצר משמעות. הנרטיב הוא כלי ליצירת משמעות, להבנה ולארגון של המאורעות המתרחשים. במובן זה, מצד אחד הנרטיב מתאר את המציאות, ומצד שני הוא מעצב אותה ומקנה לה משמעות (Lieblich et al., 1998). הסיפור הוא מעין מודל של העולם, ויכולתו לשמש כלי להבניית העולם נשענת על מרכיביו הייחודיים, ביניהם: סידור המאורעות ברצף, שמירה על קשרים סיבתיים בין המאורעות, יצירת עלילה והפרטה, ותיאור אישי של הגיבור את פעולותיו כמו גם את עולמו הפנימי ואת תודעתו. יש אלפי אירועים שהם חלק מכרוניקת חייו ולעולם לא ייכנסו לסיפור, ואילו אחרים ייחפכו לחלק מסיפורנו האישי. ההבחנה ביניהם, טוען ברונר, קשורה במידת ההפרה שלהם את השגרה ואת הסדר הרגיל. האירועים ה"שוברים" את הרצף הצפוי, החורגים מהנורמה, הם אלה ש"שווה לספרם", שנשזרים בסיפור שאנו מספרים על עצמנו – לעצמנו ולאחרים. לכן, חלק מהמשמעות של כל סיפור צומח מהפער שבין "מה שהיה צפוי להתרחש", ובין "מה שהתרחש באמת" (Bruner, 1990). וכך

פעלתי במחקר זה אשר התמקדתי בכל סיפור על סידור המאורעות ברצף וקשריהם והתייחסות לעולמות הפנימי של המשתתף.

ג. ממצאים

להלן סיפוריהן של נשים דרוזיות שהתאלמנו בשנות החמישים והשישים במאה הקודמת :

ג.1. **פאטמה** צעירה מכפר דרוזי בצפון הארץ. בעלה נפטר כשהייתה בשנות העשרים לחייה והותיר לה שני בנים ובת. כאמל המנוח היה איש עני כשהתחתן גר עם אמו אחותו ואחיו הצעיר ולא הספיק לבנות בית. שבועיים אחרי המוות בא אביה של פאטמה ולקח אותה אליו הביתה, היא אספה את בגדיה ואת בגדי ילדיה המעטים ו"חזרה" לבית אביה. כעבור פחות מחצי שנה בקש אותה מאביה בחור נכה קטוע רגל אביה הסכים ללא תנאים, החתן הטרי לא רצה את הילדים בחבילה.

ג.2. שבעלה של **רפיקה** נרצח היא היתה בהריון בבנה הרביעי, אחרי הלידה בשנתיים מחמוד מהכפר הסמוך בקש אותה מאביה, והאב הסכים ובדומה לסיפור הראשון אולצה לעזוב את ארבעת ילדיה. החתן היה אלמן והיו לו שבעה ילדים מהם שניים בגילה של הכלה הטריה. היא ילדה חמשה ילדים מבעלה השני הוא נפטר אחרי שמונה שנים.

ג.3. ספור טרגי קרה **ליוסרא**. יוסרא התאלמנה שלוש פעמים ומכל בעל ילדה. אחרי מות הבעל השלישי חזרה לבית הוריה כשכל ילדיה גדלים רחוק ממנה.

המשותף לשלושת הסיפורים הוא :

- 1) האלמנות לא נשאלו על עמדתם ודעתם אם להתחתן שוב או להסכים לחתן המוצע.
- 2) האלמנות לא יכלו להביע את עמדתם אם להמשיך ולחיות בבית בעלה עם משפחת הבעל ולגדל את הילדים.
- 3) ילדי האלמנה לרוב חיו כיתומים משני ההורים. מהאב עקב מותו ומהאם עקב עזיבתם בכוח הורי האלמנה.
- 4) עוני ואי יכולת של משפחת הבעל או הורי האלמנה לעמוד בעול הכספי.
- 5) הפחד מהדיבורים "חכי אל נאס" ומהבושה.

להלן סיפוריהן של נשים דרוזיות שהתאלמנו בשנות השבעים והשמונים במאה הקודמת ואשר אולצו להתחתן עם הגיס על מנת לשמר את קצבת האלמנה ודמי השאירים של ביטוח הלאומי :

4.ג. **סוהאד** אם לשתי תינוקות, בעלה נהרג בתאונת דרכים היא גרה בביתה היפה שבנהו בעלה המנוח, ביום ההלוויה התלחשו הנשים שגיסה סאלם חייב להתחתן איתה כי הוא רווק וגילו מתאים, אחרי תקופת האבל (בחברה הדרוזית כעבור חג או שנה מהמות) כמובן היא והוא לא נשאלו והיה הדבר כמובן מאיליו. אחרי תקופה קצרה העניין התחיל להפריע לסאלם והקנאה מהאח המת התעוררה. הוא הוריד את תמונתו הגדולה מעל הקיר של הכניסה של הבית והתחיל להכות את האישה ואת הבנות העניין עבר את כל הגבולות. סוהאד בקשה להתגרש חמה עמד לצידה בתנאי שלא תתחתן בשנית ותהיה בביתה היא ובנותיה. למדה תפירה עבדה במתפרה וחיה בכבוד.

5.ג. ספורה של **סוסן** שונה ודומה, היא היתה בת עשרים אם לתינוק בן חמשה חודשים כשבעלה התאבד בתליה במטעם האישי של המשפחה. איש לא ידע את סיבת ההתאבדות. המכה היתה קשה מאד על המשפחה כי בדומה ליתר הדתות גם בקרב הדרוזים לא מתפללים על אדם שהתאבד. סוסן החליטה לקחת את בנה התינוק ולחזור לחיות בבית הוריה בטענה שביתה הוא מתחת לביתם של משפחת אח בעלה המנוח המלא בבחורים והיא כאלמנה צעירה לא יאה לה להישאר איתם. הרי בעלה ניסו לשכנעה להישאר בביתה והאם היתה מוכנה ללון אצלה בלילות כדי שלא תהיה לבד. הצעירה סירבה אחרי כל הניסיונות ויתרה בתנאי שאחד מגיסיה הצעירים (שהיה מאורס לבחורה שאהב מאד) יתחתן עמה. משפחת הבעל הסכימה-הבחור סירב ועזב את הבית. ניסיונות המשפחה ללחוץ עליו כמעט גרמו שהוא ינסה להתאבד. נכבדים מבני העדה ניסו להתערב ועד עכשיו הבעיה ללא פתרון.

6.ג. צעירה אחת בשם נג'וא התחתנה עם רופא עשיר שגר באחת הערים הסמוכות לכפרה. הוא בנה לה וילה גדולה ויפה בעיר כעבור כעשר שנים נפטר ממחלה ממארת. הוא הותיר אישה בת שלושים וחמש ושלושה ילדים. כבר בהלוויה משפחתה של נג'וא ומשפחת בעלה אמרו לה חזרי אל הכפר. בכפר לא היה לה בית אבל אדמות היו לה. ומהרגע הראשון היא סירבה והתעקשה להישאר בביתה. ניסיונות הנידוי מצד שתי המשפחות נכשלו והיא עדיין גרה בעיר עם ילדיה וכמובן לא התחתנה.

המשותף לשלושת הסיפורים :

- 1) הקצבה עבור האלמנות בנוסף לבטוח הלאומי תרמו בכך שחלק מהנשים תסרבנה להתחתן בשנית ולהמשיך לחיות עם ילדיהן.
- 2) במקרים מסוימים האלמנות מאד צעירות עם תינוק או שניים במצבים כאלו מאלצים אותן להתחתן עם האח של הבעל (הגיס).
- 3) הנישואין מהגיס יצר בעיה כפולה : השינוי בתפקידו של האח מאח למחצה לבעל ומבחינה נפשית ותפקודית העניין הקשה על חייהן.
- 4) הרצון של משפחת הבעל לשמור על הכלה בחיק המשפחה, ושלא תחשוב להתחתן עם אדם זר.
- 5) לשמור על ילדיה בכך שהדוד תופס את מקום האב. במיוחד שלא קיים עניין האימוץ בקרב הדרוזים.
- 6) לא מקובל להביא אדם זר לחיות ברכושה של משפחה אחרת. מן החשוב לדעת שהבתים של הילדים נבנים באדמות שבטאבו רשומים עדיין על שמו של הסב הראשון לפעמים.

ד. דיון וסיכום

בחלק זה של העבודה ברצוני להציג את הדיון בממצאים תוך התייחסות מבחינה תיאורטית ואישית ביקורתית. תחילה אזכיר כי המחקר מתייחס לאלמנות דרוזיות אזרחיות אשר תאלמנו בעבר בשנות החמישים והשישים ואחר כך באלמנות אשר התאלמנו בשנות השבעים והלאה. העדה הדרוזית מאופיינת בחברה מסורתית קולקטיבית פטריארכלית ודואגת לשמור על ערכי הדת והמסורת כשהעצמאות והקשר לאדמה נחשבו מתמיד לערכים מרכזיים בחיי העדה (אמראני, 2010; פלאח, 2000). מעמד הנשים נחשב נחות ביחס לגברים ועיקר התפיסה לגבי האישה הוא גידול ילדים וטיפול במשק הבית (וינר-לוי, 2005; ב'). מכאן נגזר מעמדה של האלמנה הדרוזית כך שככל, מעמדה של אלמנה הדרוזית נקבע על ידי הממשק שבין מאפייני ומנהגי החברה שבה היא חיה לבין האופן שבו בעלה מצא את מותו. כך, מחד, אלמנותה מאופיינת בקשיים של כלל האלמנות כמו היא נתפשת כמחוסרת הגנה וכפוטנציאל של איום שכן היא חיה ללא בקרה של גבר. מבחינת משפחת הבעל, ההתייחסות אליה היא כאל בעלת מחויבות כפולה הן למשפחת המוצא שלה והן למשפחת בעלה וכן זכויותיה בירושה מוגבלות או כמעט אינן קיימות והיא אינה נתפשת כאפטרופוס טבעי של ילדיה (הרקוביץ - אמיר, 2008). לדת יש השפעה דומיננטית על חייה של האישה הדרוזית בכלל ובמיוחד האלמנות. האישה הדרוזית נחשבת כחוליה החלשה של החברה הדרוזית והחיצים של אשמה ושל טיעונים שהיא פועלת כנגד מנהגי הדת תמיד מופנים כלפיה (פראג-פלאח, 2004). קל מאוד לגברים להפעיל לחצים על הנשים ובמיוחד בנקיטת סנקציות דתיות וחרם דתי מתוך מגמה שילמדו האחרות והדבר רק מחזק את מעמד הגברים ומחליש את מעמד הנשים. כעקרון הדת הדרוזית שוויונית ורואה במעמדה של האישה כמעמדו של הגבר אבל ההתנהלות המציאותית הדבר לא מיושם וכנראה מושפע ממנהגים ערביים ואסלאמיים ומושפעים מהחוקים של הקוראן לגבי הנשים. כדוגמא, בעניין הירושה האישה זכאית לרשת כמו הגברים ואפילו בשווה, המציאות אחרת ומושפעת מדורי דורי ממנהגים האסלאמיים. חשוב להדגיש כי הדת הדרוזית עודדה נישואין ואפילו נישואי שניים וגם הותירה הורשה ירושות לבנות. (פראג-פלאח, 2005).

בעבודה זו רציתי להתחקות אחרי מעמדה של האלמנה הדרוזית בהיבט התפתחות כרונולוגית זמנית וזכויות חוקתיות.

עולה מסיפורי הנשים הדרוזיות שהתאלמנו בשנות החמישים והשישים במאה הקודמת (פאטמה ויוסרא) כי נשים אלו ניד לאחר שהתאלמנו הוריהם חיתנו אותם, כלל לא נשאלו או יכלו להביע דעתם אם להתחתן בכלל שוב או להסכים לחתן בפרט. ממצא זה רק מחזק כי הדעה שהאישה הדרוזית הייתה במעמד נחות מאוד ואף הייתה במצב תלותית חברתית וכלכלית שדבר מנע ממנה כל אפשרות להביע דעה או לנקוט בצעדים כנגד הוריה. עצם הנישואין בשנית היה די נפוץ מכיוון שעקרונות הדת מאפשרים ואף מעודדים. מצד שני בגלל העוני של המשפחות וחוסר תעסוקתם של הנשים הדרוזיות שכמעט דאז היו עקרות בית, העדיפו הורי האישה לא לגדל את ילדיה אלא להעבירם לחזקת הורי הנפטר (פראג-פלאח, 2005).

בהקשר למודל הבודק את הגורמים המנבאים הסתגלות לחיים של אלמנות עם אובדן בן זוגן. יוצא אפוא ברמת הגורמים האישיים ההתמודדות של האלמנות בדרוזיות היא מהכרח והכוונה הן מתמודדות עם קשיי האובדן לא פועל יוצא של אישיותה אלא ההתמודדות היא מכורח של התערבות חיצונית בכך שהוריה מחתנים אותה ומנסים לגרום לדעיכת במהירות עם חיתונה לאדם אחר וכך היא תהיה עסוקה

בלבנות את חייה החדשים דבר שמשכיח וגורם להתמודדות באופן קשה בהתחלה אבל הדעיכה והשכיחה מתרחשים במהירות רבה. וכך ההורים מקווים לגרום ליציבות אמוציונלית מהר מאוד.

באשר לגורמים הבינאישיים יוצא אפוא כי עצם נישואיה בשנית מרחיק אותה מסביבת עצב של משפחת הבעל ועוברת לסביבה של הבעל החדש, יותר שמחה, והדבר גורם לה בטווח הקצר להתמודד עם האובדן, בטווח הקצר, אבל הדבר יביא לדעיכה של העצב ושכיחה, משילובה במשפחה חדשה, אי לכך לגורמים בין אישיים אין תפקיד מהסיבה שהחברים והתומכים הן ממשפחת הבעל, לא יהיו רלוונטיים, כי מנתקים קשר אתה, וכך סביר להניח כי בטווח הקצר יהיה לאלמנה קשה להתמודד בלי תומכים מראה (שמגר הנדלמן, 1990), אבל היא בטווח הארוך תשכח והתמודדות תהיה קלה. באשר לגורמים מצביים וגידול הילדים לא ניכרת להם השפעה במקרה שלנו כי בשלושת הסיפורים ילדיהם נלקחו מהן. אכן בטווח הקצר הנושא מאוד כואב אבל ההתעסקות במשפחה החדשה, לאחר נישואיה בשנית, יפחית מכובד כאבה והתמודדת האלמנה הדרוזית.

אני מאמינה כי בשנות החמישים והשישים, גורל האלמנות היה קשור למשתנים למשתנה הכלכלי של המשפחה, גיל האלמנה, מידת הקרבה של האלמנה לבעל הנפטר. גורלן של האלמנות לא היה בידן והחלטה על גורלן נקבע לפי המנהגים החברתיים ובמיוחד תחת השיקול שמעורבות חיצונית אגרסיבית בחייה של האלמנה יעזור לה בטווח הרחוק להתמודד בקלות עם האובדן.

באשר לשלושת הסיפורים האחרים: **סוהאד**, שנישאה מגיסה, ולאחר תקופה התחיל להפעיל אלימות נגדה ובסוף התגרשה ממנו בתנאי שתישאר עם בנותיה ולא תתחתן שוב. ספורה של **סוסן** שבעלה התאבד וחזרה עם בתה לבית הוריה והסכימה לחזור לבית בעלה המנוח בתנאי שתתחתן עם אחד הגיסים. הגיס סירב וכמעט התאבד ולכן עד עכשיו היא נמצאת בבית הורי. באשר לסיפורה של **נג'וא**, שבעלה נפטר ונשארה בעיר עם ילדיה ולא חזרה לכפר למרות. ניסיונות הנידוי מצד שתי המשפחות.

משלושת הסיפורים עולה כי ככל שמצבה הכלכלי של האישה ככל שהוא חזק ואיתן ופחות לוויה באחרים כך היא יכולה לנקוט צעדים בחייה ואפילו לסרב למשפחות. כפועל יוצא מקבלת קצבה על הביא את המשפחה של הבעל לנקוט צעד, שמטרתו להשאיר את הילדים במשפחה וגם את הקצבה, כך הם מחתנים את האלמנה לאחיו של הבעל (גיס). מהסיבה כי לא מקובל להביא אדם זר לחיות ברכושה של משפחה אחרת. מן החשוב לדעת שהבתים של הילדים נבנים באדמות שבטאבו רשומים עדיין על שמו של הסב הראשון לפעמים.

גם אם נתייחס לגורמים המשפיעים על ההתמודדות עם האובדן ניתן לזהות רק לגורמים מצביים וגידול הילדים יש השפעה על החלטה לגבי עתידה של האלמנה. וכמו שהזכרתי לממד הכלכלי יש חשיבות בשיקול הדעת וכך לא מכריחים אותה להתחתן עם גבר מסבות כלכליות. גבר זר לא מוכן או לא מאפשרים לו להתחתן אתה ולחיות בביתה ולגדל את ילדיה. וכאילו שהדבר מובן מאליה והשאלה הרטורית היא: מדוע היא צריכה להתחתן הרי יש לה ילדים ויש לה כסף. ואם אין לה ילדים אז מוחזרת לבית הוריה ללא זכויות בירושה.

אני מסיקה כי אלמנות דרוזיות תלויות באחרים כלכלית, גורלה נקבע אז ע"י הוריה ודרכי ההתמודדות עם האובדן אגרסיביים בגלל מעורבות חיצונית, נישואיה בשנית, על מנת להשכיח אותה. אלמנות בעלות רקע כלכלי(קבלת קצבה) מאפשר להן במידה מסוימת להחליט על גורלה, למרות לחצי המשפחות מתוך שיקול להשאיר ההון במשפחת הבעל.

לסיכום, הבעיה האישית נובעת מהרצון לשמור על האלמנה על ילדיה ונכסי בעלה המנוח בתור חבילה אחת. בנוסף, הבעיה החברתית והפחד מהרכילויות ומהכתמת שמה של האלמנה וזה גורר הכתמת שם משפחתה ומשפחת בעלה. כלומר עניין כבוד המשפחה והחשש מאנשי הדת וכוחם להטיל חרם על האישה - האלמנה ועל משפחתה. וכמובן להגבילה וליטול את חירותה כבן אדם.

למחקר זה יש מגבלות הן מכמות הסיפורים במחקר, מעטים, והן מבחינת בחינת הזמן הכרונולוגי של המחקר כך שהאלמנות בעת כתיבת המחקר היו כבר נשואות בשנית זמן רב ובטח העלאת הסיפור מחדש מעלה זיכרונות לא נעימים הן לה והן למשפחתה החדשה. אני מאמינה שיש לערוך מחקר נוסף אשר יכלול מדגם גדול של משתתפות ואפילו אלמנות חדשות על מנת לבחון את התמודדות שלהן בתקופה בה העדה עוברת שינויים מחברה מסורתית לחברה מודרנית. בנוסף, אני ממליצה על מחקר עתידי נוסף שיכלול את התמודדות אלמנות צה"ל דרוזיות (כיום, יש כ-200 אלמנות צה"ל דרוזיות) ובמיוחד לאחר חקיקת חוק המאשר לאלמנות צה"ל להמשיך לקבל קצבה ממשרד הביטחון גם לאחר שנישאו בשנית.

ביבליוגרפיה

- אבו-בקר, ח (2006). "המשפחה הפלסטינית בישראל". בתוך א' קופמן, ח' אבו-בקר וע' סער (עורכות), החברה הערבית בישראל. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 155-270.
- אבו-בקר, חי (2010), "בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבייה". בתוך סי אבו-רביעה-קווידר וני וינר-לוי (עורכות), נשים פלסטיניות בישראל: זהות יחסי כוח והתמודדות. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 27-48.
- אבו זכי, פ, (1997) אל-אמיר אל-סיד, דאר אלנהדה: לבנון
אלתנוכי, (1998), קאנון תשריע זואגי אלמוחדין ואלמוחדאת וטלאקוהם, אל מכתבה אלמערופיה: לבנאן.
- אמיר, י' (1979). גורמים בהסתגלותן של אלמנות צה"ל. מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות, כ"ה: 130-119.
אמראני, ש' (2010), הדרוזים בין עדה לאום ומדינה, קתדרת חייקין לגאו אסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- הרבסט, ע' (2010). "שיח 'אימהי-לאומי' מול שיח ה'נצלניות' - מחאת האימהות החד-הוריות - 2003". בתוך ח' כץ, וא' צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל - 2008-1985. תל-אביב: רסלינג, עמ' 211-233.
- הרקוביץ - אמיר, ע' (2008), "הבעל שלי נפטר - זהו נגמר העולם?": הכוחות המעצבים את הבניית אלמנותן של אלמנות צה"ל דרוזיות, חיבור זה הוגש כעבודת גמר בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, באוניברסיטת תל-אביב.
- וינר לוי, נ. (2004). "אני ציפור אבל עוד לא עפה" זהותן של נשים דרוזיות ראשונות שפנו להשכלה גבוהה. הוגש כעבודה לתואר ד"ר, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- וינר לוי, נ. (2005א). "קראו לי אום אל פוטה": השכלה גבוהה כמפגש בין תרבותי. מאמר מתוך אסופת מאמרים, בהוצאת מכללת דוד ילון, יצא לאור מרץ 2005.
- וינר לוי נ. (2005ב). השכלה גבוהה כמפגש עם זעת, חברה ותרבות. תמורות בזותן של נשים דרוזיות

חלוצות ברכישת השכלה גבוהה. סוגיות חברתיות בישראל – כתב עת לנושאי חברה. גיליון 1 טבת, עמ' 5-30.

וינר-לוי נ. (2006). "פועלן של המורות הדרוזיות הראשונות - לקידום ההשכלה ולשינוי תפקידי מגדר - של תלמידותיהן". ד"ר מחקר שהוגש למכון מופת ונערך במימונם.
וקשטיין, ח., (1987) : גורמים מתווכים בתהליכי הסתגלות, עבודת גמר לתואר "מוסמך" חיפה, אוניברסיטת חיפה.

חוק המעמד האישי הדרוזי בישראל

חסן, מ. (1999). הפוליטיקה של הכבוד : הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך : ד. יזרעאלי, וא. פרידמן (עורכות), מין מגדר ופוליטיקה. (עמ' 305-267). תל אביב : הוצאת הקיבוץ המאוחד.

טולדנו, אי ואליאב, תי (2010). "משפחות חד-הוריות 1992-2010". המוסד לביטוח לאומי מינהל המחקר והתכנון, ירושלים. אוחר ב-18 בספטמבר, 2011, מ-

http://www.btl.gov.il/Publications/survey/Documents/seker_232.pdf

יונאי, יי וקראוס, וי (2009). "תרבות או מבנה הזדמנויות : למה נשים פלסטיניות ממעטות להצטרף לשוק העבודה?" בתוך פי עזיזאה, חי אבו-בקר ואחרים (עורכים). נשים ערביות בישראל - תמונת מצב ומבט לעתיד. תל-אביב : רמות, עמ' 227-258.

נויהד, ע. (1975) סירת אל אמיר ג'מאל אלדין עבד-אללה אל-תנוכי, הוצאת ביירות.

פלאח, ס, (2000), הדרוזים במזרח התיכון, הוצאת משרד הביטחון.

פראג-פלאח, ג' (2005). האישה הדרוזית. ראשון לציון : ברקאי ספרים.

פראג-פלאח, ג' (2004). עמדת בני הנוער ביחס למעמד האישה הדרוזית בחברה. גדיש, ט', 163-179.

סבירסקי, ש', קונור-אטיאס, א' ואבו-חלא, ה' (2008). "תמונת מצב חברתית 1998-2008". מרכז אדווה.

אוחזר ב-18 בספטמבר, 2011, מ- <http://www.adva.org/default.asp?pageid=1001&itmid=524#>

שמגר – הנדלמן, ל. (1990) : הרשתות החברתיות של משפחותיהן של אלמנות מלחמה. בתוך ר. בר יוסף (עורך), שפחה, קליטה, עבודה, י"ם אקדמון האוניברסיטה העברית.

שנקר-שרק, די (2010). "פוליטיקה של החלשה : משטר הרווחה הישראלי מפרספקטיבה מגדרית". בתוך חי כץ ואי צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה מדינה משגיחה : מדיניות חברתית בישראל 1985-2008. תל-אביב : רסלינג, עמ' 222-249.

Abu-Baker, K. (2002). "Career Women' or 'Working Women'? Change Versus Stability for Young Palestinian Women in Israel". The Journal of Israeli History, 21 (12), pp. 85-109.

Al-Krenawi, A. (1996). "Groupwork with Bedouin Widows of the Negev in Medical Clinic". Affilia 11, pp. 303-318.

Bankoff, Elizabeth A. 1983. "Social Support and Adaptation to Widowhood." Journal of Marriage and the Family 45(4): 827-839

Bar Nadav, O. (2007). Spousal loss and the two-track model of bereavement: longitudinal effect of bereavement on young women. Submitted in partial fulfillment of Ph.D. by Publication requirements.

Bruner, J. (1994). The remembered self. In U. Neisser & R. Fivush (Eds.), *The remembering self* (pp. 41-54). Cambridge, MA: Cambridge University Press.

- Carnelley KB, Wortman CB, Bolger N, Burke CT. The Time course of grief reactions to spousal loss: Evidence from a national probability sample. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006; 91: 476–492. [[PubMed](#)]
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2005). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 1-32). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Derman, D. S. (1999). Grief and attachment in young widowhood. Temple University
- Falah, J. (2013). The Portrayal of Women in Israeli Arabic Textbooks on Druze Heritage. *Us-China Educating Review*, 3, 1.
- Faraj-Falah, J. (2009). Widows In Druze Society. Springer Publishing, 26, 247-252.
- Farraj-Falah, J. (2006). Attitudes of Druze Youth in Israel toward Druze Women. In: M. Fialkoff & P. Kirmayer (Eds.). *Adult Education in Israel*, 9, 182-188.
- Faraj Falah J. (2015) Druze Woman in the private Law in Israel
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 191-215). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Herzog, H. (2004). "Both an Arab and a Woman: Gendered, Racialised Experiences of Female Palestinian Citizen of Israel. *Social Identities*, 10 (1), pp. 53-81.
- Lopata H.Z. (1973), "Self-Identity in Marriage and Widowhood", *Sociological Quarterly*, Vol. 14 pp.407 – 418
- Mann, J. (1973). *Time Limited Psychotherapy*. London: Harvard University
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. CA: Sage Publications Inc.
- Pinnegar, S., & Daynes, J. G. (2007). Locating narrative inquiry historically. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology* (pp. 3-34). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rubin, S. S. (1993). Loss and bereavement: Milestones in theory, reserch and therapy. In R. Malkinson, S. S .Rubin, & E. Witztum (Eds.), *Loss and bereavement in the Israeli society*. Tel Aviv: Kana, Minisrty of Defense.
- Rubin, S. S. (1999). The Two-Track Model of Bereavement: Overview, retrospect and prospect. *Death Studies*, 23(8), 681-714.
- Savaya, R., & Cohen, O. (2005). "Help-seeking among Muslim Arab Divorcees in Israel. *British Journal of Social Work*, 35, pp. 727-742.
- Sidel, R. (2006). *Unsung Heroines - Single Mothers and the American Dream*. Berkeley Los Angeles London: University of California
- Stroebe, M. S., & Schut, H. (2005). To continue or relinquish bonds: A review of the consequences for the bereaved. *Death Studies*, 29(6), 477-494.